

بررسی چالش‌ها و راهبردهای توسعه پایدار اجتماعات محلی عشایر شمال خراسان (مطالعه موردی: شهرستان شیروان)

علی اکبر نجفی کانی* - دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.
بهمن صحنه - استادیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه گلستان، گرگان، ایران.
مرتضی حیدریان - دانشجوی کارشناسی ارشد گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه گلستان، گرگان، ایران.

تاریخ دریافت: ۰۶ شهریور ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۲ آذر ۱۴۰۳

چکیده

مقدمه: با توجه به مشکلات اقتصادی موجود در کشور به دلیل تحریم ظالمانه نظام سلطه و لزوم تقویت بخش تولیدی مبتنی بر ظرفیت‌های درونی اقتصاد ملی، شناسایی ظرفیت‌ها و رفع موانع تولید در زمینه‌های مختلف از اهمیت به سزایی برخوردار است. در این میان، جامعه عشایری کشور علی‌رغم پیشینه درخشان در امر تولید و نقش آفرینی آنان در اقتصاد ملی، هم‌اکنون حضور پررنگی در تولید ملی ندارند.

هدف پژوهش: هدف تحقیق حاضر بررسی چالش‌ها و راهبردهای توسعه پایدار اجتماعات محلی عشایر شمال خراسان بویژه در شهرستان شیروان می‌باشد.
روش‌شناسی تحقیق: این تحقیق از نظر هدف کاربردی و از حیث روش تحقیق توصیفی-تحلیلی می‌باشد. پایایی ابزار تحقیق با استفاده از ضریب آلفای کرون‌باخ برابر با ۰/۷۴ بدست آمده است. جامعه آماری تحقیق حاضر سرپرستان خانوار جامعه عشایری شهرستان شیروان می‌باشند که در مجموع ۱۲۵۰۰ نفر جمعیت دارند. برای تعیین حجم نمونه از فرمول کوکران استفاده شد که تعداد ۳۲۰ خانوار به عنوان جامعه نمونه با روش نمونه‌گیری تصادفی ساده، در بین ۲۰۰۰ نفر از عشایر نیمه کوچرو که ساکنان موقتی شش روستا هستند انتخاب شدند. سپس با استفاده از همبستگی اسپیرمن، تحلیل واریانس و فریدمن، داده‌ها مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند.

قلمرو جغرافیایی پژوهش: قلمرو مکانی پژوهش عشایر شهرستان شیروان می‌باشد.
یافته‌ها و بحث: نتایج تحلیل همبستگی نشان می‌دهد که بین افزایش سطح آگاهی و دانش جامعه عشایری از طریق برنامه‌های آموزشی مستقیم و رسانه‌ای با اصلاح نژاد دام و مدیریت تولیدات دامی و گسترش صنایع تبدیلی و همچنین جذب سرمایه‌گذاران جهت فراوری محصولات لبنی رابطه معنی‌دار وجود دارد. نتایج تحلیل واریانس یکطرفه نیز نشان می‌دهد که تفاوت معنادار در سطح اطمینان ۹۵ درصد بین گروه‌های مختلف تحصیلی وجود دارد و به طور کلی جامعه عشایری از سطح تحصیلات بالایی برخوردار نیستند. همچنین چالش‌های متعددی در زمینه اقتصادی، زیست‌محیطی و اجتماعی در بین جامعه عشایری وجود دارد که با استفاده از آزمون فریدمن رتبه‌بندی شدند و تفاوت معنادار و ۹۹ درصدی را نشان می‌دهند.

نتایج: برای حل چالش‌های مطرح شده راهبردهای تجهیز و توسعه و ساماندهی ایل‌راه‌ها و گذرگاه‌ها، ارائه خدمات سوخت‌رسانی به عشایر کوچنده و افزایش سطح پوشش خدمات بیمه‌ای جامعه عشایری به ترتیب به عنوان سه راهبرد مهم و کلیدی مطرح شده‌اند.

کلیدواژه‌ها: توسعه پایدار، اجتماعات محلی، راهبردهای توسعه، عشایر شمال خراسان.

مقدمه

جامعه عشایری ایران سابقه طولانی در تاریخ و فرهنگ ایران زمین دارد. سابقه این نوع زندگی در ایران به حدود ۸ هزار سال پیش بر می‌گردد (امان‌اللهی، ۱۳۶۰: ۹۶). از زمان‌های گذشته تاکنون بخشی از مردم در پهنه جغرافیایی ایران نوعی از زندگی را برگزیده‌اند که با استفاده از چراگاه‌های طبیعی به پرورش دام می‌پردازند (چراغی و همکاران، ۱۳۹۹: ۹۱). امروزه با افزایش پیچیدگی‌های پدیده‌های اجتماعی و اقتصادی و تغییرات سریع و گسترده در جوامع بشری، جامعه عشایری نمی‌تواند از این تحولات مصون بماند و به سبک زندگی سنتی خود ادامه دهد. این تغییرات، جامعه عشایری را در زمینه‌های مختلفی از جمله وضعیت کوچ، نوع مسکن، دامداری و زراعت، و دسترسی به امکانات عمرانی و خدماتی، تحت تأثیر قرار داده و دچار دگرگونی کرده است. این دگرگونی‌ها و ناپایداری‌ها، همراه با شرایط زندگی مدرن، جامعه عشایری را مجبور به ترک شیوه زندگی کوچ‌نشینی و پذیرش زندگی یکجانشینی کرده است. از این رو در حال حاضر عشایر کوچنده با مشکلات زیادی مثل از بین رفتن مراتع و ایلراه‌ها و عدم دسترسی به فناوری و علم روز و مخاطرات فراوان روبه‌رو شده است (علی‌پور و حجت، ۱۳۹۰: ۱۵۰).

مراتع عشایری جزئی از نظام بهره‌برداری در کشور است که مانند جامعه عشایری طی گذشت زمان دچار چالش و فرافز و نشیب‌هایی شده است و مدیریت این نظام از گذشته تاکنون دچار تغییراتی بوده که چالش‌هایی را سبب گردیده است. معیشت عشایر مبتنی بر دام است، بنابراین یافتن علوفه جهت تغذیه دام، مهمترین چالش در این شیوه زندگی به شمار می‌آید. چالش‌های زندگی عشایری را می‌توان در سه رده بهداشتی، آموزشی و معیشتی دسته‌بندی کرد. چالش‌های زندگی عشایری در زمینه بهداشت شامل مواردی چون عدم دسترسی آسان به مراکز درمانی شهرها، عدم وجود درمانگاه مخصوص آنها و ... می‌باشد. آموزش نیز، متناسب با سبک زندگی آنها نبوده و در زمینه‌های مختلف مهارتی شامل مهارت‌های زندگی، مرتع‌داری، صنایع دستی، نگهداری مواد غذایی، کودک یاری و تنظیم خانواده نمی‌شود (حیدری، ۱۳۹۹: ۷۴).

علاوه بر موارد مذکور در زمینه مشکلات اقتصادی و معیشتی می‌توان به وجود واسطه‌ها در عرصه تولیدات عشایری و عدم ارتباط مستقیم تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان اشاره نمود. عشایر نقش مهمی در تولید غذا و امنیت غذایی کشور دارند. لذا توجه به عشایر توجه به تولید، ایجاد اشتغال و پایداری زندگی سالم است (رزاقی بورخانی و حسینی، ۱۳۹۵: ۸۴). بر این اساس توجه به جامعه عشایری و حل مشکلات آنان، اهمیت زیادی در تولید، ایجاد اشتغال و پایداری و استمرار زندگی سالم دارد. برخورد هوشمندانه با مسئله عشایر می‌تواند کوچندگی را به عنوان میراث معنوی حفظ کرده و هویت نسل‌های گذشته را به آینده منتقل کند. توسعه پایدار جامعه عشایری، به عنوان یک زیرسیستم از سیستم ملی، می‌تواند نقش مهمی در تحقق توسعه پایدار کشور ایفا کند (صفری علی اکبری، ۱۴۰۲: ۱۵۱).

راهکار مهم برای برون رفت جامعه عشایر از مشکلات موجود، توجه بیش از پیش به توسعه پایدار جوامع عشایری است. توسعه پایدار جامعه عشایری فرایندی است که در آن سیاست‌های طبیعی، اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و مدیریتی و دیگر سیاست‌ها چنان طراحی شده باشند که از نظر اقتصادی، اجتماعی و بوم‌شناختی پایدار باشند (شکور و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۰۴). در این میان جامعه عشایری شمال خراسان از این قاعده مستثنی نبوده و باید در راستای پایداری و حفظ آن جامعه کوشش نمود. در حال حاضر مهمترین مشکلات عشایر خراسان شمالی خشکسالی‌های پیاپی، خشک شدن چشمه‌ها و رودخانه‌ها و تامین آب آشامیدنی مورد نیاز، از بین رفتن تدریجی ایل‌راه‌ها با تغییر کاربری اراضی و احداث جاده‌ها، کمبود سوخت، کم بودن سهم آرد، امنیت جامعه عشایری، بالا رفتن قیمت نهاده‌های دامی و عدم هم‌خوانی قیمت نهاده‌ها با گوشت قرمز می‌باشد که با آن دست و پنجه نرم می‌کنند (نجفی‌کانی، ۱۴۰۰: ۸۳۵؛ کشاورز مولایی و همکاران، ۱۴۰۳: ۹۸). بر این اساس مقاله حاضر سعی دارد چالش‌ها و راهبردهای توسعه پایدار اجتماعات محلی عشایر شمال خراسان در شهرستان شیروان را به شرح زیر مورد تدقیق و بررسی قرار دهد.

- چه چالش‌هایی پیش روی معیشت پایدار و کیفیت زندگی جامعه عشایری شمال خراسان وجود دارد؟
- راهبردهای مناسب در راستای بهبود کیفیت زندگی اجتماعات محلی و پایداری جامعه عشایری کدامند؟

عشایر گروهی از مردم می‌باشند که بر مبنای نیای مشترک و تبار واحد خود را معرفی می‌نمایند و در ابعاد سیاسی- اجتماعی دارای سلسله مراتبی هستند که توسط پرورش و تربیت دام امرار معاش می‌کنند (محمودی و بختیاری، ۱۳۸۸: ۱۱؛ احمدی و ربانی، ۱۳۹۳: ۱) و با استفاده از کوچ، مراتع تازه را جویا می‌گردند. عشیره و ایل دو اصطلاح برگرفته از زبان بیگانه می‌باشد که دارای یک معنی مشترک است. در واقع ایل به اجتماعی اطلاق می‌گردد که دارای خصوصیات مشابه نژادی و روابط خویشاوندی بوده و دارای اقتصاد مبتنی بر شیوه تولید دامی هستند و ناچار به حرکت فصلی و کوچ می‌باشند (حجی پور و سادات اصفهانی، ۱۴۰۳: ۷۵).

قدر مسلم یکی از میراث‌های ضروری و گرانقدر کشور حفظ جوامع عشایری است که با الگوی زیست و سازمان تولیدی منطبق می‌باشند. همچنین در بعضی از کشورهای در حال توسعه با ارائه تسهیلات و یارانه جهت جابجایی دامداران به محیط‌زیست و پایداری طبیعت توجه می‌گردد (بهرامی، ۱۴۰۳: ۱۰۹؛ مشیری و مولایی، ۱۳۷۹: ۲۱۶). از این رو توسعه پایدار جامعه عشایری در گرو بهره‌برداری و همچنین استفاده از منابع انسانی، اکولوژیکی و طبیعی است، بطوری که تمامی ساکنان فعلی و آینده از سطح مناسبی از سلامت، ایمنی، انسجام اجتماعی و مطلوب و اقتصادی پویا برخوردار باشند. توسعه پایدار منطقه‌ای مبتنی بر توسعه جوامع محلی است و حل مشکلات از درون محله‌ها با ترکیبی از سرمایه‌های فیزیکی، طبیعی، اجتماعی و انسانی امکان پذیر است. به عبارت دیگر توسعه پایدار محلی بر جوامع محلی تمرکز دارد و این جنبه مهمترین نقش را در دستیابی به این هدف ایفا می‌کنند (خاکپور و همکاران، ۱۳۸۸: ۶۲). در این بخش از تحقیق به طور خلاصه تعدادی از آثار خارجی و داخلی که در روند تهیه و تکمیل این پژوهش نقش حائز اهمیتی داشته‌اند را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

شانگ و همکاران^۱ (۲۰۱۴) در مقاله‌ای با عنوان توسعه پایدار سیستم‌های علفزار و دامداری در فلات تبت: مشکلات، استراتژی‌ها و چشم‌اندازها را با روش توصیفی و تحلیلی مورد مطالعه و بررسی قرار دادند. نتایج حاصل از این تحقیق نشان می‌دهد که حفظ تعادل دام و منابع طبیعی، مستلزم حمایت و سرمایه‌گذاری دولت و اهتمام دامداران می‌باشد. ایبه موسی و نوکونکو^۲ (۲۰۲۱) در مقاله‌ای با عنوان اجرای سیاست‌های آموزشی عشایری و توسعه پایدار، جامعه عشایری کشور نیجریه را مبتنی بر شیوه تحلیل‌های آماری مورد مطالعه قرار دادند. نتایج نشان می‌دهد که آموزش جامعه عشایری با ایجاد اردوگاه‌های عشایری به عنوان مؤثرترین راهبرد در راستای حفظ عشایر و زیست بوم می‌باشد.

غزالی و زیبایی (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان بررسی پایداری اقتصادی و زیست محیطی، معیشت عشایر استان فارس را با استفاده از منطق فازی مورد مطالعه و بررسی قرار دادند. یافته‌های پژوهش نشان داد که شیوه معیشت مبتنی بر دامداری سنتی منجر به وضعیت اقتصادی فقیر برای خانوارها و شرایط زیست‌محیطی ناپایدار برای مراتع طبیعی می‌شود. حیدری (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان تحلیل شیوه زندگی عشایر و تاثیر آن در نظام سکونتگاهی آن‌ها در طول مسیر کوچ و قرارگاه‌های تابستانه و زمستانه عشایر بویراحمد به این نتیجه دست یافت که مکان‌یابی مناسب برای اسکان چندروزه در مسیر ایلراه، به عنوان مهم‌ترین چالش پیش روی کوچ‌نشینان در مسیر کوچ به‌شمار می‌رود. به‌همین‌منظور توجه به عوامل طبیعی جهت ایجاد شرایط مناسب برای اسکان چندروزه، امری اجتناب‌ناپذیر به‌شمار می‌رود که در این خصوص می‌توان به استفاده از صخره‌ها و موانع طبیعی برای ایجاد محصوریت بیشتر به‌منظور تأمین امنیت دام، نزدیکی به منابع آب برای استفاده دام و اعضای خانواده، وجود چراگاه مناسب جهت اسکان چندروزه و نیز استفاده از تابش نورآفتاب برای تأمین شرایط آسایش درون چادر اشاره نمود. رازقی بورخانی و حسینی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان تحلیل محدودیت‌های دامداران عشایر در روستای توچال شهرستان پاکدشت استان تهران، مهمترین مشکلات و محدودیت‌های عشایر را موانع زیرساختی - نهادی، موانع مدیریت خانوادگی، موانع اقتصادی - مالی، محدودیت‌های ناشی از موقعیت اکولوژیکی - محیطی و زراعی، موانع حمایتی و پشتیبانی، موانع آموزشی - مهارتی، کمبود امکانات زیربنایی و رفاهی عنوان کرده‌اند. نوروزی و محمودیان (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان بررسی تطبیقی شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی عشایر اسکان یافته و اسکان نیافته شهرستان کوه‌رنگ به این نتیجه دست یافتند که شاخص‌های اجتماعی مانند مشارکت، آموزش، امنیت اجتماعی، بهداشت و درمان در بین دو گروه تفاوت قابل توجهی دارند و در شاخص‌های اقتصادی از جمله درآمد، مالکیت، اشتغال، میزان تولید و... تقریباً هردو گروه مشابه یکدیگر می‌باشند.

نقش عشایر در اقتصاد محلی و ملی

با توجه به مشکلات اقتصادی موجود در کشور و لزوم تقویت بنیه تولیدی اقتصاد مبتنی بر ظرفیت‌های درونی اقتصاد ملی، شناسایی و رفع موانع تولید در بخش‌های مختلف اقتصادی ضروری به نظر می‌رسد. در این میان، جامعه عشایری کشور علی‌رغم پیشینه تاریخی و درخشان در زمینه نقش آفرینی در اقتصاد ملی و نیز ظرفیت‌های بالفعل و بالقوه متعدد، هم‌اکنون حضور پررنگی در تولید ملی ندارد. این جامعه که نیرویی مولد و دارای بهره‌وری بالا در اقتصاد است، با موانعی روبه‌روست که نه تنها مانع از آزادسازی ظرفیت‌های آن برای تقویت تولید ملی نشده است، بلکه معیشت خود عشایر را نیز دچار مشکل کرده است (سعیدی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۶؛ نجفی‌کانی، ۱۴۰۱: ۴۲۹). اما در صورت توجه بیش از پیش به این مهم مثل اعصار گذشته می‌تواند در زمینه‌های مختلف به شرح زیر نقش آفرین باشد.

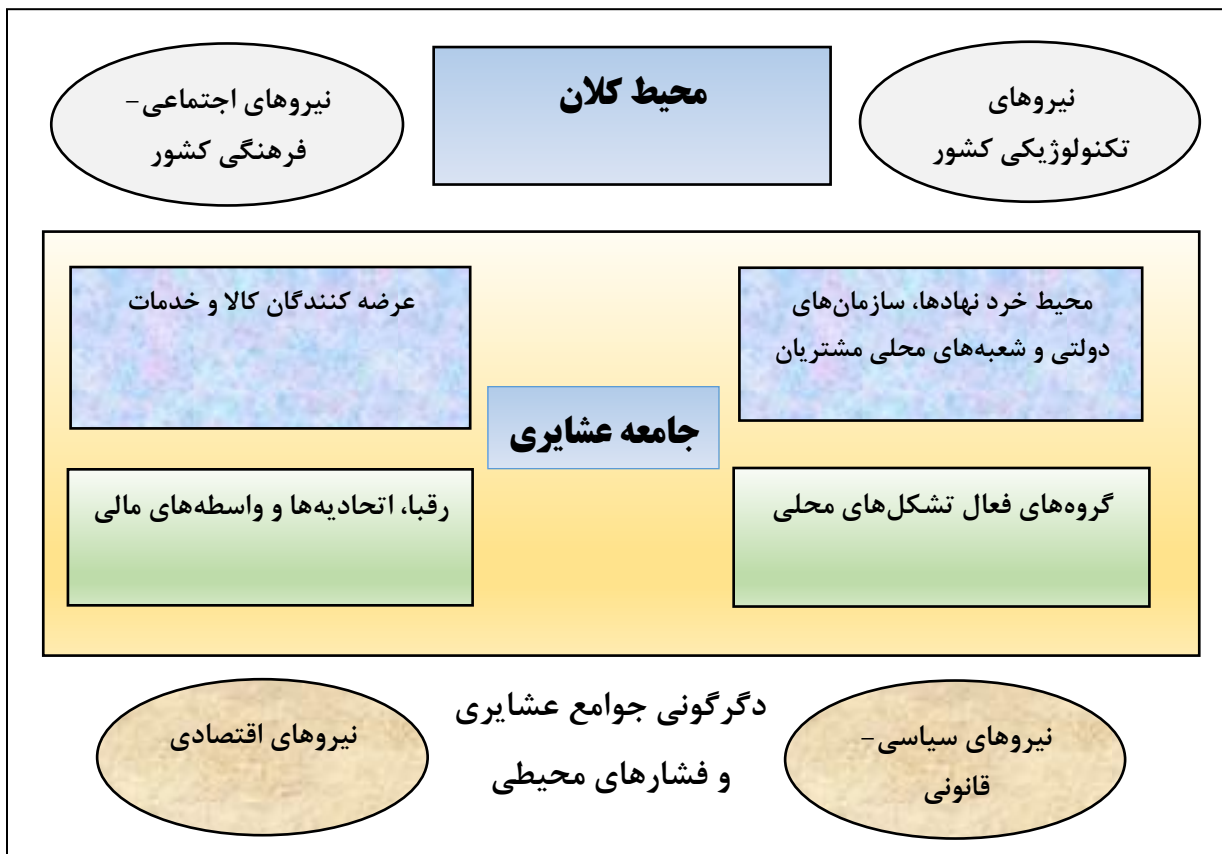
- ✓ عرضه نیروی کار در کشور: در گذشته مساعدت عشایر به صورت نیروی کار ساده بود، اما با توجه به افزایش سطح سواد، سهم جامعه عشایری در عرضه نیروی کار ماهر و متخصص در روند توسعه کشور افزایش یافته است. علاوه بر آن آمیختگی اقتصاد خانواده با اقتصاد تولید یکی از ویژگی‌های نیروی کار عشایر می‌باشد که هر چادر در حقیقت یک کارگاه تولیدی به شمار می‌آیند.
- ✓ عرضه موادخام و موادغذایی در کشور: در این زمینه فعالیت اقتصادی عشایر محدود به تولید محصولات دامی نیست، بلکه در مناطق متفاوت به خصوص مناطق قشلاقی به سبب کوتاه بودن دوره تولید، به کشاورزی می‌پردازند و محصولات زراعی تولید می‌کنند. همچنین عشایر با تولید فراورده‌های لبنی، پوست، پشم و عرضه آن به بازار، در تامین مواد غذایی و مواد خام مورد نیاز صنایع تبدیلی و تکمیلی نقش حایز اهمیتی ایفا می‌کنند.
- ✓ عرضه سرمایه(سرمایه مولد اقتصادی): سیاست دولت در خصوص محدودیت و یا ممنوعیت صادرات محصولات دامی و زراعی در راستای پایین نگه داشتن قیمت درحقیقت باعث تعادل سرمایه‌گذاری و ایجاد تعادل قیمت در بازار می‌گردد(درویشی و خداداد، ۱۴۰۱: ۱۰۲).

دگرگونی اجتماعی جوامع عشایری و محیط

در گذشته درهم‌تنیدگی محض جوامع عشایری با طبیعت و اقلیم‌های میزبان آن‌ها تا بدان حد بود که می‌شد این جوامع انسانی را بخشی از طبیعت به شمار آورد؛ گویا طبیعتی که در قامت جامعه انسانی پدیدار شده باشد. باد و برودت به همان شکل که بر پیکره یک درخت تأثیر می‌گذاشت و نظام زیست آن را به صورت موقت تغییر می‌داد و خش‌خش برگ‌ریزان درخت‌ها را بلند می‌کرد، بر پیکره یک جامعه عشایری نیز تأثیر می‌گذاشت و صدای همه‌مهمه قافله‌های کوچ را به گوش می‌رساند (Diniz et al, 2022: 198). از تأمین نیازهای معیشتی مثل تأمین آب، غذا، پوشاک، دارو، سرپناه و... گرفته تا روابط فرهنگی موجود میان جوامع عشایر، ارتباط بی‌واسطه و مستقیمی با عناصر طبیعی و محیط‌زیستی پیرامونی آن‌ها داشت. یکی از اصلی‌ترین دلایل پایداری و ماندگاری عشایر در طول تاریخ نیز برگرفته از همین مسئله است. سبک زندگی مبتنی بر کوچ که در جوامع عشایری دیده می‌شود، کهن‌ترین شیوه زیستی بشر قلمداد می‌شود که تا به امروز تداوم یافته است. منطق مستتر در این زندگی، نوعی از طبیعت‌گرایی است که طبیعت و محیط‌زیست را اصلی‌ترین عامل تعیین‌کننده همه چیز می‌دانند. در جوامع عشایری، عواملی مانند سرد و گرم شدن هوا، کم و زیاد شدن علوفه در مراتع است که نظام‌های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و... را در طول تاریخ شکل داده‌اند(میرتقیان‌رودسری، ۱۴۰۱: ۱۱۶؛ عباس‌پور، ۱۴۰۳: ۲۶).

در گذشته حرکت و جابجایی عشایر در مسیر ایل‌راه‌ها باعث می‌شد که اقتصاد روستاها و شهرهای واقع در مسیر رونق یابند. دامنه درگیری‌ها و مجادلات عشایری گاه تا تغییر حکومت‌های مرکزی نیز کشیده می‌شد. حتی انگلیسی‌ها که در اواخر قرن سیزدهم خورشیدی راهی ایران شدند و شروع به پیش‌روی در خطه جنوبی ایران و نواحی فارس و بوشهر کردند، ناگزیر بودند بدون نیاز به حضور نیروهای دولتی، با عشایر فارس، بوشهر و کهگیلویه و بویراحمد و... به عنوان یکی از اصلی‌ترین عوامل تأثیرگذار بر امنیت این خطه وارد مذاکره شوند. هنوز در خاطره جمعی برخی از مردم، حکایت‌های متعددی وجود دارد که حاکی از عاملیت اصلی عشایر در بسیاری از برهه‌ها و رویدادهای تاریخی است(حاجی‌علیزاده، ۱۴۰۲: ۹۵). اما به‌راستی چه شد که تنها در فاصله چند دهه، یک نظم چند هزارساله و دیرپا فرو ریخت و امروز بایستی رد آن را یا در فستیوال‌ها و جشنواره‌های فرهنگی دید، یا با جست‌وجویی دشوار به دنبال آخرین نسل‌هایی از عشایر گشت و دست‌آخر هم گروه‌های قلیلی از عشایر را یافت که البته تفاوت‌های آشکاری نیز با نسل‌های پیش از خود یافته‌اند؟ کوچ‌های سوار بر کامیون و خودرو، لباس‌ها و پوشاک خریده‌شده از بازار شهرها که مبتنی بر سلايق تولیدکنندگان راهی بازار شده‌اند، کوچ‌هایی که با بخش‌نامه شروع می‌شوند و در قالب جداول زمانی اعلام‌شده از سوی دستگاه‌های بوروکراتیک دولتی به اتمام می‌رسند و... همگی چهره‌ای از جوامع عشایری را نمایان می‌کنند که اگر نخواهیم بگوییم با پایان کوچ و زندگی عشایری مواجه شده‌ایم، دست‌کم بایستی اذعان کنیم که با دگرگونی بزرگی در آن‌ها مواجه هستیم(طیبی، ۱۳۹۵: ۵۶). روند سیاست‌گذاری‌های کلان دولت‌ها در مواجهه با عشایر و تبعات ناشی از هژمونی نظام‌های کلان جهانی هم‌چون نئولیبرالیسم که استخراج حداکثری منابع در جهت کمک به امر اقتصادی را بر هر چیز دیگری ارجحیت می‌داد و می‌دهد، می‌تواند از برجسته‌ترین عواملی باشد که منجر به بروز دگرگونی‌های بزرگی در جامعه عشایری ایران شده‌اند. به نحوی که با اتکا به مفاهیم جامعه‌شناسانه می‌توان گفت عشایر را از یک «نهاد اجتماعی» به سطح «ساختار اجتماعی» فرو کاستند(عباس‌پور، ۱۴۰۳: ۳۱).

از اوایل قرن گذشته تاکنون، پیرو شکل‌گیری دولت‌های مدرن در ایران، نگاه به عشایر از قالب یک امر معمول اجتماعی به سمت یک مسئله قابل کنترل و برنامه‌ریزی در بیکرۀ نظم‌های بوروکراتیک و حاکمیتی سوق پیدا کرد. عشایر گاه تخته‌قاپو شدند و گاه در مکان‌های اسکان عشایر، به سمت یک‌جانشینی و استقرار حرکت کردند و رفته‌رفته واحدهای روستایی کوچکی را تشکیل دادند. دلایل متعددی همچون نیاز به تأمین امنیت مرزها، سهولت در ارائه خدمات زیرساختی مثل تأمین آب، برق، گاز، خدمات بهداشتی، آموزشی و... از جمله دلایلی بودند که در قالب بسته‌های مختلف تشویقی و الزام‌متعدد حاکمیتی، عشایر کشور را به سمت یک‌جانشینی هدایت کرد. در این دوره‌ها، مجموعه اقدامات حمایتی که از عشایر صورت گرفت، نه در جهت احیاء ایل و کوچ، بلکه در جهت سازگارتر کردن آن‌ها با نظام‌های مدرن و ساختارهای نوین اداره جامعه بود. چهار عامل اصلی اقلیم، خاک، آب و پوشش گیاهی را ارکان چهارگانه اکولوژی مناطق عشایری به شمار می‌آورند. تغییرات اقلیم، فرسایش شدید خاک، کاهش چشم‌گیر منابع آبی و تاراج پوشش گیاهی از جمله چالش‌هایی هستند که امروز پیش روی جامعه ایران قرار گرفته‌اند. این در صورتی است که به مدت چند هزار سال، عشایر با پیش گرفتن شیوه‌ای از زندگی طبیعت‌محور، به گونه‌ای روزگار گذرانده بودند که تمامی این چهار مورد به صورت پایدار حفظ می‌شد (Mallick et al, 2020: 187). اما امروزه با تغییر شگرف اوضاع اجتماعی عشایر و مسیر ایل‌راه‌ها، روستاهای متعددی در عصر گذشته پدیدار شدند که هسته اولیه شکل‌گیری آن‌ها یک تیره عشایری، یعنی یکی از واحدهای کوچک ایل‌ها و طایفه‌های عشایری بوده است. قابل اذعان است که سیاست‌گذاری‌های توسعه‌ای دولت‌های مدرن در ایران اگرچه دارای مزیت یک‌جانشینی می‌باشند، اما از سوی دیگر چالش‌هایی را خلق نمود که حل آن مسایل مستلزم برنامه‌ریزی همه‌جانبه و درازمدت مبتنی بر طرح آمایش سرزمین می‌باشد (طیبی، ۱۳۹۵: ۱۷۵).

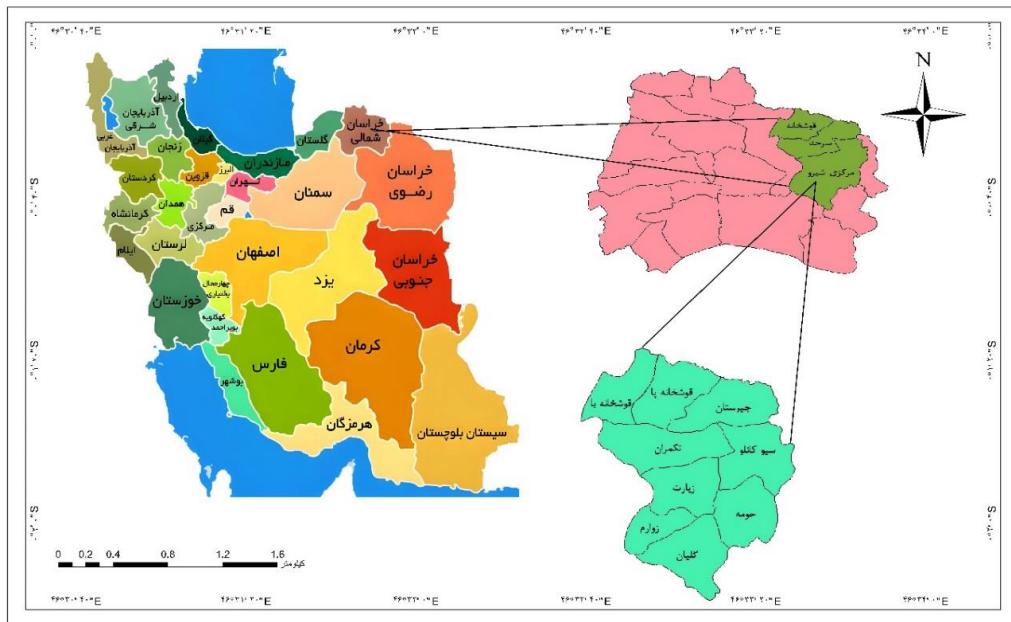
شکل ۱. دگرگونی جوامع عشایری و فشارهای محیطی

روش پژوهش

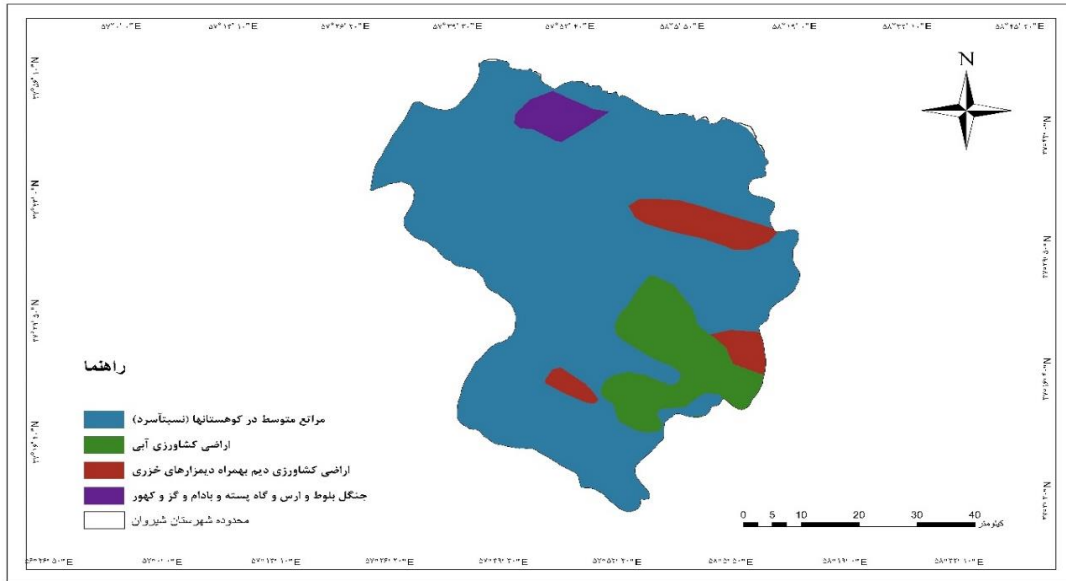
این تحقیق از نظر هدف کاربردی و از حیث روش تحقیق توصیفی-تحلیلی می‌باشد. پایایی ابزار تحقیق (پرسش‌نامه) با استفاده از ضریب آلفای کرون‌باخ برای مولفه‌های مورد بررسی تحقیق برابر با ۰/۷۴ بدست آمده است. جامعه آماری تحقیق حاضر سرپرستان خانوار جامعه عشایری شهرستان شیروان می‌باشند که در مجموع ۱۲۵۰۰ نفر جمعیت دارند. برای تعیین حجم نمونه از فرمول کوکران استفاده شد که تعداد ۳۲۰ خانوار به عنوان جامعه نمونه انتخاب شدند که با روش نمونه‌گیری نصادفی ساده. در بین حدود ۲۰۰۰ نفر از عشایر نیمه کوچ‌رو که ساکنان موقتی شش روستا هستند انتخاب شدند. در نهایت با استفاده از آزمون تحلیل همبستگی اسپیرمن، تحلیل واریانس و آزمون فریدمن با بهره‌گیری از نرم‌افزار SPSS، داده‌ها مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. همچنین نقشه‌های مورد نیاز با استفاده از نرم‌افزار ARCGIS تهیه و تنظیم گردید.

قلمرو جغرافیایی پژوهش

شهرستان شیروان به مرکزیت شهر شیروان، در شمال شرقی استان خراسان شمالی با وسعت معادل ۳۹۴۵ کیلومتر مربع، در ارتفاع ۱۰۹۷ متر از سطح دریا واقع گردید. از لحاظ موقعیت جغرافیایی این شهرستان در ۵۷ درجه و ۲۸ دقیقه طول جغرافیایی شرقی و ۳۷ درجه و ۵ دقیقه عرض جغرافیایی شمالی قرار دارد که در دره مرزی اترک، میان کوه‌های کپه داغ و آلاداغ واقع شده است. این شهرستان از شرق به شهرستان فاروج، از جنوب به شهرستان اسفراین و از غرب به شهرستان بجنورد منتهی می‌گردد و از شمال حدود ۷۵ کیلومتر با کشور ترکمنستان مرز مشترک دارد. از نظر وسعت این شهرستان حدود ۱۳٪ و از نظر جمعیت حدود ۱۷٪ از کل جمعیت استان را از آن خود نموده است. عشایر کرد شمال خراسان از بقایای ایل بزرگ زعفرانلو و شادلو و شامل ۳۸ طایفه هستند. امروزه عشایر کرد خراسان شمالی دارای ایل به معنای واقعی نبوده، بلکه به صورت طوایف مستقلی درآمدند. البته تعدادی از عشایر خراسان شمالی به لهجه ترکی تکلم می‌کنند که بنا به روایت‌های تاریخی از ایل افشار هستند. عشایر شمال خراسان درحال حاضر بیش از پنج هزار و ۳۵۰ خانوارند که به شیوه‌های سنتی کوچ‌رو و نیمه کوچ‌رو بوده و دارای بیش از ۷۰۰ هزار رأس دام سبک می‌باشند (اداره کل امور عشایر خراسان شمالی، ۱۴۰۳).

شکل ۲. موقعیت سیاسی شهرستان شیروان

شکل ۳. پراکنندگی پوشش گیاهی شهرستان شیروان

یافته‌ها و بحث

نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که از ۳۲۰ نفر نمونه در ناحیه مورد مطالعه ۶۶/۵ درصد را مردان و ۳۳/۵ درصد را زنان تشکیل می‌دهند و با توجه به اهمیت آموزش در چند دهه اخیر به صورت سیار در بین جامعه عشایری، سواد جامعه نمونه دارای وضعیت نسبتاً مناسبی است، به طوریکه بیش از ۹۰ درصد نمونه‌های مورد مطالعه باسواد و کمتر از ده درصد جامعه نمونه بی‌سوادند. جالب توجه اینکه در بین جامعه نمونه ۶/۲۵ درصد در سطح کارشناسی و ۳/۱۲ درصد در سطح کارشناسی ارشد تحصیل کردند.

شکل ۴. سطح تحصیلات پاسخگویان مورد مطالعه - سال ۱۴۰۳

نتایج تحلیل همبستگی اسپیرمن نشان می‌دهد که بین افزایش سطح آگاهی و دانش جامعه عشایری از طریق برنامه‌های آموزشی مستقیم و رسانه‌ای با اصلاح نژاد دام و مدیریت تولیدات دامی و گسترش صنایع تبدیلی رابطه معنی‌دار و ۹۹ درصدی وجود دارد و همچنین بین افزایش سطح آگاهی و دانش جامعه عشایری از طریق برنامه‌های آموزشی مستقیم و رسانه‌ای با جذب سرمایه‌گذاران جهت فرآوری محصولات لبنی در بین جامعه عشایری رابطه معناداری تا سطح اطمینان ۹۵ درصدی وجود دارد (جدول ۱). براین اساس برگزاری کارگاه‌ها و دوره‌های آموزشی مناسب در راستای توسعه و تقویت جامعه عشایری امری بسیار مهم و اجتناب‌ناپذیر است.

جدول ۱. بررسی رابطه افزایش سطح آگاهی با بهبود کیفیت زیستی جامعه عشایری با استفاده از همبستگی اسپیرمن

متغیر مستقل	متغیر وابسته	تعداد نمونه	ضریب همبستگی	سطح معناداری
	اصلاح نژاد دام و مدیریت تولیدات دامی		۰/۲۰۷	۰/۰۰۱
افزایش سطح آگاهی و دانش جامعه عشایری از طریق برنامه های آموزشی	استقرار برخی از صنایع تبدیلی در مناطق کوچ مثل کارگاه تولید چرم و...	۳۲۰	۰/۲۰۳	۰/۰۰۱
مستقیم و رسانه ای	جذب سرمایه گزاران جهت فرآوری محصولات لبنی در بین جامعه عشایری		۰/۱۳۶	۰/۰۱۵

نتایج تحلیل واریانس یکطرفه با کمک آزمون تعقیبی دانکن برای گروه‌بندی سطح درآمد به تفکیک سطح تحصیلات نشان می‌دهد که از نظر درآمد تفاوت معنادار در سطح اطمینان ۹۵ درصد بین گروه‌های مختلف تحصیلی وجود دارد. همچنین جامعه عشایری از سطح تحصیلات دانشگاهی بالایی برخوردار نبوده و جالب توجه اینکه هر چقدر میزان تحصیلات بالاتر است، میزان درآمد آنان از محل دامداری کمتر است. همان طوری که در جدول ۲ و ۳ اشاره شده است گروه‌های تحصیلی به سه گروه درآمدی طبقه‌بندی شده‌اند و کسانی که تحصیلات راهنمایی، ابتدایی دارند و یا بی‌سواد هستند از درآمد بالاتری برخوردارند. براین اساس می‌توان نتیجه گرفت که کاملاً جامعه عشایری به صورت سنتی مشغول به فعالیت هستند و افراد تحصیلکرده گرایش چندانی به ادامه فعالیت در این شغل ندارند. از اینرو ارائه برنامه راهبردی در راستای تبدیل دامداری سنتی به دامپروری مدرن در راستای جذب سرمایه‌گذار و افراد تحصیلکرده به منظور افزایش خوداتکایی و تقویت تولید ملی امری بسیار مهم و ضروری است.

جدول ۲. مقایسه میانگین شاخص درآمد با استفاده از تحلیل واریانس یکطرفه / آنوا

شاخص	جمع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	ضریب f	سطح معناداری
بین گروهی	۵/۴۱۰	۵	۱/۰۸۲	۲/۷۲۱	۰/۰۲۱
درون گروهی	۱/۲۴۹	۳۱۴	۳/۹۷۶		
مجموع	۱/۳۰۳	۳۱۹			

جدول ۳. گروه بندی شاخص درآمد بین گروه‌های مختلف تحصیلی براساس آزمون تعقیبی دانکن

تحصیلات	تعداد نمونه	گروه‌های درآمدی
کارشناسی ارشد و بالاتر	۱۰	۱۵۰۰۰۰۰۰
کارشناسی	۲۰	۱۸۲۵۰۰۰۰
دیپلم	۵۱	۱۹۷۱۶۴۱۷
راهنمایی	۶۷	۲۰۲۵۷۱۴۲
ابتدایی	۱۴۰	۲۰۷۵۰۰۰۰
بی سواد	۳۲	۲۲۰۱۹۶۰۷
سطح معناداری		۰/۱۸۹
		۰/۰۶۰
		۰/۲۲۷

همان طوری که در جدول ۴ و ۵ اشاره گردید چالش‌های متعددی در زمینه اقتصادی، کالبدی و زیست‌محیطی و اجتماعی فرهنگی در بین جامعه عشایری وجود دارد که با استفاده از آزمون فریدمن رتبه‌بندی شدند و تفاوت معنادار و ۹۹ درصدی را نشان می‌دهند و میزان اهمیت آنان براساس مقادیر و رتبه تخصیص داده شده مشخص شده است.

جدول ۴. مقایسه میانگین چالش‌های متعدد جامعه عشایری با استفاده از آزمون فریدمن

میزان اهمیت (اولویت)	رتبه متوسط فریدمن	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم	گویه	مولفه
۱۸	۸/۲۴	۳۵	۵۷	۶۱	۸۱	۸۶	پایین بودن سطح درآمد عشایران	اقتصادی
۳	۱۰/۷۸	۵۹	۹۷	۶۴	۹۱	۹	بالا بودن هزینه اجرای پروژه‌ها در مناطق دور افتاده عشایری	
۱۲	۸/۹۱	۵۵	۳۲	۱۱۱	۷۹	۴۳	عدم قوانین مدون در ارتباط با اسکان عشایر جهت بهره‌برداری از امتیازات قانونی مانند وام	
۱۷	۸/۳۵	۱۳	۳۳	۱۶۴	۴۸	۶۲	هزینه بر بودن آموزش بچه‌ها در مناطق عشایری	
۱۴	۸/۵۶	۴۶	۲۴	۱۱۷	۶۶	۶۷	عدم وجود صنایع پیشرفته جهت اشتغال جامعه عشایری	
۸	۹/۵۴	۴۱	۶۰	۱۳۰	۵۵	۳۴	کمبود امکانات آموزشی (مدارس ابتدایی، متوسطه و...)	
۱۵	۸/۴۳	۴۶	۲۵	۱۲۴	۶۸	۵۷	دفع هدایت آب‌های سطحی و فاضلاب به مزارع و اراضی منابع طبیعی	
۱۳	۸/۵۷	۶۱	۳۶	۸۶	۵۴	۸۳	دفع غیر بهداشتی زباله‌ها و پسماندهای خانگی	
۱۰	۹/۳۷	۷۸	۷۳	۵۱	۵۴	۶۴	کمبود اماکن بهداشتی و درمانی و درمانگاهها در بین جامعه عشایری	
۱۱	۹/۳۱	۳۹	۷۸	۱۲۳	۵۱	۲۹	کمبود وسایل حمل و نقل در بین جامعه عشایری	
۷	۹/۶۸	۸۵	۲۰	۱۲۹	۵۶	۳۰	فقدان آب آشامیدنی سالم در بین جامعه عشایری	کالبدی و زیست محیطی
۲	۱۱/۰۳	۱۱۳	۳۷	۹۸	۵۹	۱۳	کمبود امکانات و زیرساخت‌های ارتباطی (تلفن، اینترنت و...)	
۴	۱۰/۵۷	۹۳	۶۲	۷۵	۵۴	۳۶	عدم تمایل معلمان برای تدریس در مناطق دور افتاده عشایری	
۱۶	۸/۳۸	۳۲	۴۲	۱۳۱	۲۵	۸۰	پایین بودن تعاملات اجتماعی در جامعه عشایری	
۹	۹/۳۸	۴۱	۶۰	۱۳۰	۵۵	۳۴	پایین بودن سطح کیفی زندگی در بین عشایر	
۶	۹/۷۹	۸۱	۴۲	۱۲۲	۲۹	۴۶	دوری از مراکز آموزشی و فرهنگی مرکز شهرستان و استان	
۵	۱۰/۴۰	۱۰۲	۶۲	۷۱	۴۵	۴۰	دوری از مراکز خرید	
۱	۱۱/۱۳	۱۱۸	۵۳	۵۹	۳۳	۵۷	دسترسی نامناسب جامعه عشایری به زیرساخت‌های شهری	

جدول ۵. سطح معناداری چالش‌های متعدد جامعه عشایری با استفاده از آزمون فریدمن

سطح معناداری	درجه آزادی	ضریب کای اسکور	تعداد نمونه
۰/۰۰۰	۱۷	۲۱۹/۵۳۴	۳۲۰

همان طوری که در جدول ۶ مشاهده می‌گردد برای مقایسه میانگین راهبردهای مناسب برای توسعه زندگی جامعه عشایری از آزمون فریدمن استفاده گردید و نتایج بدست آمده نشان می‌دهد که هریک از گوئی‌ها تفاوت معناداری در سطح اطمینان ۹۹ درصد با یکدیگر دارند. در بین راهبردهای ارائه شده، تجهیز و توسعه ساماندهی ایل‌راه‌ها و گذرگاه‌ها، ارائه خدمات سوخت‌رسانی به عشایر کوچنده و افزایش دادن سطح پوشش خدمات بیمه‌ای جامعه عشایری به ترتیب به عنوان سه راهبرد مهم و کلیدی مطرح شده‌اند و بالاترین مقادیر را به خود اختصاص دادند. و در مقابل راهبردهای ترویج فروشگاههای محلی و هفتگی در برخی از ایستگاه‌های عشایر و ایجاد ایستگاه انتظار دام در مراتع میانبند اگرچه دارای اهمیت فراوانی هستند، اما مقادیر پایینی را به خود اختصاص داده‌اند. شایان ذکر است که مقادیر هریک از راهبردها و رتبه هریک از آنها نشان دهنده میزان اهمیت هریک از راهبردها می‌باشند.

جدول ۶. مقایسه میانگین راهبردهای مناسب جهت توسعه زندگی عشایری در ناحیه مورد مطالعه با استفاده از آزمون فریدمن

ردیف	شاخص	رتبه متوسط فریدمن	اولویت	تعداد نمونه	کای اسکونر	درجه آزادی	سطح معناداری
۱	ارایه برنامه مناسب جهت تعادل بین دام و مرتع	۶/۴۰	۱۰				
۲	ارایه خدمات سوخت‌رسانی به عشایر کوچنده	۸/۲۱	۲				
۳	افزایش دادن سطح پوشش خدمات بیمه‌ای دام و مرتع	۷/۲۰	۷				
۴	افزایش دادن سطح پوشش خدمات بیمه‌ای جامعه عشایری	۷/۹۵	۳				
۵	افزایش سطح آگاهی و دانش جامعه عشایری از طریق برنامه‌های آموزشی مستقیم و رسانه‌ای	۶/۷۸	۹				
۶	تجهیز و توسعه ساماندهی ایل‌راه‌ها و گذرگاه‌ها	۸/۳۰	۱				
۷	ارایه خدمات آموزشی (مدارس عشایری)	۷/۴۹	۵				
۸	ایجاد ایستگاه انتظار دام در مراتع میانمند	۵/۲۶	۱۳	۳۲۰	۳۲۲/۸۰۴	۱۲	۰/۰۰۱
۹	اصلاح نژاد دام و مدیریت تولیدات دامی	۷/۴۸	۶				
۱۰	ارایه خدمات بهداشتی و دامپزشکی	۷/۷۰	۴				
۱۱	ترویج فروشگاه‌های محلی و هفتگی در برخی از ایستگاه‌های عشایر	۵/۴۰	۱۲				
۱۲	استقرار برخی از صنایع تبدیلی در مناطق کوچ مثل کارگاه تولید چرم و...	۵/۹۰	۱۱				
۱۳	جذب سرمایه‌گذاران جهت فراوری محصولات لبنی در بین جامعه عشایری	۶/۹۳	۸				

سیاسگذاری

مقاله حاضر مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی بوده که در گروه جغرافیای دانشگاه گلستان از آن دفاع شده است.

نتیجه‌گیری

جامعه عشایری ایران با دیرینه بسیار زیاد، یکی از ارکان مهم فرهنگی و اقتصادی این سرزمین به شمار می‌رود. اما در مواجهه با تحولات سریع اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی، این جامعه نیز ناگزیر به تطبیق با شرایط جدید شده است. با توجه به تغییرات اساسی در حوزه‌هایی مانند وضعیت کوچ، استقرار، مسکن، دسترسی به امکانات عمرانی و خدماتی، و بهره‌برداری دامی و زراعی، عشایر ایران مجبور به تغییر سبک زندگی خود از کوچ‌نشینی به یکجانشینی شده‌اند. یکی از چالش‌های عمده‌ای که جامعه عشایری با آن روبه‌رو است، مشکلات معیشتی، آموزشی و بهداشتی است. این مشکلات، همراه با نیاز به دسترسی به فناوری و علم روز، عشایر را به سمت مهاجرت به شهرها سوق داده است. در این میان، توسعه پایدار به عنوان یکی از اهداف اصلی جوامع جهانی، بهبود کیفیت زندگی حال و آینده انسان‌ها را همراه با حفظ منابع طبیعی و محیط زیست دنبال می‌کند. توسعه پایدار جامعه عشایری نیازمند سیاست‌ها و برنامه‌های خاصی است که بتواند از یک سو به توانمندسازی اقتصادی این جامعه بپردازد و از سوی دیگر، به حفظ و احیای دانش‌های بومی و سنتی توجه داشته باشد. در این راستا، تدوین راهبردهای توسعه‌ای که بر اساس شرایط محلی و نیازهای ویژه جوامع عشایری طراحی شده باشند، ضروری است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که برای دستیابی به توسعه پایدار در جوامع عشایری، باید به مسائل نهادی، مدیریتی، اقتصادی، زیست‌محیطی و اجتماعی توجه ویژه‌ای داشت. همچنین، مشارکت فعال جامعه عشایری در فرآیندهای تصمیم‌گیری و مدیریت منابع، نقش مهمی در تحقق توسعه پایدار دارد. بدین ترتیب، با اتخاذ رویکردهای مناسب و هماهنگ، می‌توان بهبود شرایط زندگی عشایر و حفظ منابع طبیعی را به صورت همزمان دنبال کرد و به توسعه پایدار در این جوامع دست یافت (نجفی‌کانی، ۱۳۹۷: ۶۷).

شایان ذکر است که نتایج بدست آمده تحقیق حاضر با مطالعات محققان خارجی مثل هاریس (۲۰۰۴) و شانگ و همکاران (۲۰۱۴) از حیث شیوه کسب و کار و معیشت همسو و هماهنگ نمی‌باشد؛ اما با مطالعات پژوهشگرانی مثل ایبه موسی و نوکونکو (۲۰۲۱) از لحاظ اهمیت و اعتبار

عشایر در تولید ملی و کیفیت زندگی جامعه عشایری کاملاً مطابقت دارد. همچنین با مطالعات پژوهشگران داخلی مثل رازقی بورخانی و حسینی (۱۳۹۵)، نوروزیان و محمودیان (۱۳۹۴) کاملاً همسو می‌باشد. اما با نتایج مطالعات غزالی و زیبایی (۱۴۰۰) و حیدری (۱۳۹۹) مطابقت ندارد و آنان از دریچه دیگری جامعه عشایری را مورد بررسی قرار دادند. از این رو در راستای رفع چالش‌ها و بهبود راهبردهای توسعه پایدار اجتماعات محلی عشایر شمال خراسان در شهرستان شیروان می‌توان پیشنهادات زیر را بر شمرد:

- بهبود و یا افزایش خدمات‌رسانی در حوزه‌های متفاوت بهداشتی و درمانی، آموزشی و ... در مسیر ایل‌راه‌ها به صورت سیار؛
- ایجاد کارگاه‌های تولیدی و پشتیبانی از کسب و کارهای محلی و توسعه بخش کشاورزی و دامداری در ناحیه مورد مطالعه؛
- برگزاری کلاس‌های ترویجی جهت مهارت‌افزایی جامعه عشایری در راستای تقویت تولید دامی و زراعی؛
- طراحی شبکه‌های توزیع آب شرب و آشامیدنی در مسیر ایل‌راه‌ها به منظور حمایت همه جانبه از جامعه عشایری و تولیدات دامی؛
- استفاده از روش‌های نوین و مدرن در پرورش و تولید، نگهداری دام و عرضه تولیدات به بازار فروش؛
- حمایت از صنایع دستی و سنتی و گیاهان دارویی در بین جامعه عشایری با اعطای وام‌های کم بهره و بازاریابی محصولات تولیدی؛
- برگزاری جشنواره‌های سنتی و فرهنگی در جامعه عشایری در راستای اعتلای فرهنگی و توسعه بخش گردشگری عشایری؛
- تشویق و ترغیب سرمایه‌گذاران برای تولیدات صنعتی مرتبط با محصولات جامعه عشایری مثل فراورده‌های لبنی، صنایع چرم و پوشاک و...؛
- تحت پوشش قرار دادن بیمه همه محصولات دامی و کشاورزی جامعه عشایری؛ و
- شناسایی بازار هدف برای تولیدات دامی و زراعی با حمایت و مساعدت بیش از پیش دستگاه‌های متولی مثل سازمان امور عشایر ایران.

منابع

- احمدی، یعقوب و ربانی، رسول. (۱۳۹۳). جامعه‌شناسی ایلات و عشایر، دانشگاه پیام نور، تهران.
- اداره کل منابع طبیعی و آبخیزداری استان خراسان شمالی. (۱۴۰۳). منابع طبیعی و آبخیزداری شهرستان شیروان.
- امان‌اللهی بهاروند، سکندر. (۱۳۶۰). کوچ‌نشینی در ایران، پژوهش درباره ایلات و عشایر، نشر کتاب تهران.
- بهرامی، رحمت‌الله. (۱۴۰۳). تاثیر عوامل محیطی بر ساختار موسیقی نواحی کوهستانی در قلمرو کوچ‌نشینان، موردی: موسیقی هورامان، مطالعات برنامه‌ریزی قلمرو کوچ‌نشینان، (۷)۴، ۹۷-۱۰۸. [10.22034/jsnap.2024.429671.1081](https://doi.org/10.22034/jsnap.2024.429671.1081)
- چراغی، طیبیه؛ پورسعید، علیرضا؛ اشراقی سامانی، رویا؛ آرایش، محمدباقر و واحدی، مرجان. (۱۳۹۹). تحلیل پایداری معیشت و شیوه‌سکنی‌گزینی عشایر در شهرستان ایلام، فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، (۲)۹، ۸۹-۱۰۴. [10.22034/39.169.73](https://doi.org/10.22034/39.169.73)
- حاجی‌علیزاده، جواد. (۱۴۰۲). بررسی اثرات اسکان بر معیشت پایدار عشایر در بخش مرکزی شهرستان داراب، مطالعات برنامه‌ریزی قلمرو کوچ‌نشینان، (۵)۳، ۹۴-۸۱. [10.22034/jsnap.2023.406734.1062](https://doi.org/10.22034/jsnap.2023.406734.1062)
- حجی‌پور، محمد و سادات اصفهانی، فاطمه. (۱۴۰۳). پایداری اقتصادی در کانون‌های عشایری شهرستان قاینات، فصلنامه مطالعات برنامه‌ریزی قلمرو کوچ-نشینان، (۷)۴، ۵۹-۷۲. [10.22034/jsnap.2024.408586.1064](https://doi.org/10.22034/jsnap.2024.408586.1064)
- حیدری، علی‌اکبر. (۱۳۹۹). تحلیل شیوه زندگی عشایر و تاثیر آن در نظام سکونتگاهی آن‌ها در طول مسیر کوچ و قرارگاه‌های تابستانه و زمستانه، مطالعه موردی: عشایر بویراحمد، فصلنامه مسکن و محیط روستا، (۱۶۹)۳۹، ۸۸-۷۳. [10.22034/39.169.73](https://doi.org/10.22034/39.169.73)
- خاکپور، براتعلی؛ مافی، عزت‌الله و باوان پوری، علیرضا. (۱۳۸۸). نقش سرمایه اجتماعی در توسعه پایدار محله‌ای (نمونه موردی: کوی سجادیه مشهد). مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، (۱۲)۷، ۵۶-۸۱. <https://doi.org/10.22067/geography.v7i12.8928>
- درویشی، یوسف و خداداد، مهدی. (۱۴۰۱). نقش عشایر در اقتصاد مقاومتی و امنیتی نسبت به سکونتگاه‌های شهری، موردی: عشایر شاهسون، فصلنامه مطالعات برنامه‌ریزی قلمرو کوچ‌نشینان، (۱)۲، ۹۹-۱۰۷. [10.22034/39.169.73](https://doi.org/10.22034/39.169.73)
- رازقی بورخانی، فاطمه و حسینی، سیدمحمود. (۱۳۹۵). تحلیل مشکلات و محدودیت‌های دامداران عشایر (مطالعه موردی: روستای توچال شهرستان پاکدشت در استان تهران). فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، (۴)۴، ۸۳-۱۰۴. [10.18869/acadpub.ser.5.18.83](https://doi.org/10.18869/acadpub.ser.5.18.83)
- سازمان امور عشایر ایران (۱۴۰۳). اداره کل امور عشایری استان خراسان شمالی.
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان خراسان شمالی (۱۴۰۰). سند توسعه شهرستان شیروان.
- سعیدی، علی؛ عندلیب، محمد و کجوری هرج، جواد. (۱۳۹۷). شناسایی موانع نقش‌آفرینی عشایر در تولید ملی با رویکرد توازن حق مدار، فصلنامه اقتصاد و توسعه منطقه‌ای، (۱۶)۲۵، ۲۶-۵۴. <https://doi.org/10.22067/erd.v25i16.67691>

- شکور، علی؛ شمس‌الدینی، علی؛ حیدری، اعظم و واحدپور، غلامعباس. (۱۳۹۵). ضرورت توسعه پایدار در مناطق عشایری استان فارس. فصلنامه نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، ۳(۳۱): ۲۰۴-۲۱۲. [20.1001.1.66972251.1395.8.3.13.1](https://doi.org/10.1001.1.66972251.1395.8.3.13.1)
- صفری علی اکبری، مسعود. (۱۴۰۲). تحلیل و تبیین اثرات اسکان بر وضعیت اقتصادی جامعه عشایری و عوامل موثر در راستای ارتقای وضع موجود (موردی: جامعه عشایری کرمانشاه)، فصلنامه مطالعات برنامه‌ریزی قلمرو کوچ‌نشینان، ۳(۶): ۱۴۸-۱۳۳. [10.22034/jsnap.2024.433759.1086](https://doi.org/10.22034/jsnap.2024.433759.1086)
- طییبی، حشمت‌الله. (۱۳۹۵). مبانی جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی ایلات و عشایر، انتشارات دانشگاه تهران.
- عباس پور، محسن. (۱۴۰۳). از کهزاد تا شهرزاد، دگرگونی اجتماعی عشایر فارس و طبیعت، فصلنامه صنوبر، ۶(۱۶ و ۱۷): ۲۵-۳۲.
- علی‌پور، لیلا و حجت، عیسی. (۱۳۹۰). بازار عشایری چند کارکردی گامی در راستای پایداری زندگی عشایر کوچنده، فصلنامه روستا و توسعه، ۱۴(۱): ۱۴۹-۱۷۲. [10.30490/rvt.2018.59175](https://doi.org/10.30490/rvt.2018.59175)
- غزالی، سمانه و زیبایی، منصور (۱۴۰۰)، بررسی پایداری اقتصادی و زیست محیطی معیشت عشایر استان فارس با استفاده از منطق فازی. اقتصاد کشاورزی، ۱۵(۲): ۸۹-۱۱۱. [10.22034/iaes.2021.538534.1863](https://doi.org/10.22034/iaes.2021.538534.1863)
- کشاورز ملایی، شبنم؛ طهماسبی، اصغر و قادرمزی، حامد. (۱۴۰۳). شناسایی چالش‌ها و راهبردهای پایدار معیشت عشایر (مورد مطالعه، ایل کلهر تهران)، فصلنامه مطالعات برنامه‌ریزی قلمرو کوچ‌نشینان، ۴(۷): ۸۳-۹۶. [10.22034/jsnap.2024.458578.1098](https://doi.org/10.22034/jsnap.2024.458578.1098)
- محمودی بختیاری، سیاوش (۱۳۸۸)، جامعه‌شناسی کاربردی عشایری، اهواز، مه‌یار.
- مشبری، سیدرحیم و مولائی هشتجین، نصرالله (۱۳۷۹)، درآمدی بر اقتصاد کوچ‌نشینان ایران. نشر قومس، تهران.
- میرتقیان رودسری، سید محمد. (۱۴۰۱). گونه‌شناسی گردشگران و محصولات گردشگری مبتنی بر منابع و ظرفیت‌های جامعه و مناطق عشایری، فصلنامه مطالعات برنامه‌ریزی قلمرو کوچ‌نشینان، ۲(۲): ۱۰۵-۱۲۵. [10.22034/jsnap.2023.389489.1052](https://doi.org/10.22034/jsnap.2023.389489.1052)
- نجفی‌کانی، علی اکبر. (۱۴۰۱). نقش انرژی خورشیدی در گسترش صنایع پاک و توسعه اقتصادی نواحی روستایی، موردی: کشتگاه ارگانیا در روستای فدوی شهرستان گنبد کاووس، فصلنامه توسعه محلی (روستایی و شهری)، ۲(۲۷): ۴۲۷-۴۵۵. [10.22059/jrd.2022.349140.668759](https://doi.org/10.22059/jrd.2022.349140.668759)
- نجفی‌کانی، علی اکبر. (۱۴۰۰)، واکاوی موانع گسترش کشت هیدروپونیک در توسعه اقتصادی روستایی، فصلنامه پژوهش‌های روستایی، شماره ۱۲(۴): ۸۴۷-۸۳۳. [10.22059/jrur.2021.328535.1664](https://doi.org/10.22059/jrur.2021.328535.1664)
- نجفی‌کانی، علی اکبر؛ صحنه، بهمن و اخلاقی، محسن. (۱۳۹۷)، نقش مدیریت ریسک فعالیت‌های کشاورزی در بهبود شاخص‌های اقتصادی خانوارهای روستایی، موردی: روستاهای شهرستان گرگان، فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، شماره ۸(۳۱): ۶۱-۷۶. [20.1001.1.22516735.1397.8.31.5.7](https://doi.org/10.1001.1.22516735.1397.8.31.5.7)
- نوروزی، اصغر و محمودیان، فرزاد (۱۳۹۴)، بررسی تطبیقی شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی عشایر اسکان یافته و اسکان نیافته (مطالعه موردی: شهرستان کوهرنگ). فصلنامه برنامه‌ریزی فضایی (جغرافیا)، ۴(۱۹): ۳۸-۱۷. [20.1001.1.22287485.1394.5.4.2.9](https://doi.org/10.1001.1.22287485.1394.5.4.2.9)
- Chandrasekhar, K., Rao, K.S., Maikhuri, R.K. and Saxena, K.G (2006), Ecological implications of traditional livestock husbandry associated land use practices: A case study Himalaya, India. *Environments*.9(2). 299-314. <https://doi.org/10.1016/j.jaridenv.2006.09.002>
- Diniz, F., Hoogstra-keiin, M. and Kok, K. (2022). Livelihood strategies in settlement projects in the Brazilian Amazon: Determining drivers and factors within the Agrarian Reform Program. *Journal of Rural Studies*, 3(5), 196-207. [10.1016/j.jrurstud.2013.06.005](https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2013.06.005)
- Harris S.P. (2000). Grassland resource assessment for pastoral systems. FAO plant production and protection paper. Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome. No. 162.
- Ibe-Moses, K. C., and Nwokonko, R. N.(2021).Nomadic Educational Policy Implementation and Sustainable Development Among The Nomads in Nijeria . A Publication of Faculty of Education, Kampala International University in Tanzania,19(4) 51-57. doi: <http://dx.doi.org/10.14516/fde.2016.014.020.020>
- Mallick, S.K., Rudra, S., and Samanta, R. (2020), Sustainable ecotourism development using SWOT and QSPM approach: A study on Rameswaram, Tamil Nadu, *International Journal of Geoheritage and Parks*, 8(3), 185-193. <https://doi.org/10.1016/j.ijgeop.2020.06.001>
- Shang, Z. H., Gibb, M. J., Leiber, F., Ismail, M., Ding, L. M., Guo, X. S., and Long, R. J. (2014). The sustainable development of grassland-livestock systems on the Tibetan plateau: problems, strategies and prospects. *The Rangeland Journal*, 36(3), 267-296. doi.org/10.1071/rj14008